

BLEKE BARBAREN EN AGRESSIEVE ONGELOVIGEN

Middeleeuwse westerlingen in moslimse ogen

Geert Jan van Gelder

Een paar jaar geleden zocht de redactie van een nieuwe, Engelstalige periodiek over de contacten tussen Europa en het Midden-Oosten naar een geschikte naam. Iemand stelde *Orientations* voor. Het voorstel werd geaccepteerd, maar niet zonder bezwaren en bedenkingen van verschillende zijden, en wijze adviezen om vooral niets te kiezen dat herinnert aan het beladen begrip 'oriëntalisme'. Wee degene die zich nog argeloos oriëntalist noemt! Sinds het verschijnen van Edward Said's erudiete, onthullende en tendentieuze *Orientalism* is het woord belast met een haast onuitwisbaar odium van *political incorrectness*.

Said's panorama van westerse beeldvorming en beeldvervorming ten opzichte van het Midden-Oosten begint in de moderne tijd, samenvallend met Europese dominantie op vele terreinen, economisch, technologisch en militair: de periode van kolonialisme en imperialisme. Er is echter ook een tijd geweest dat, zo er al sprake was van dominantie, deze eerder toe te rekenen was aan de landen van het Midden-Oosten dan aan Europa. Het verschil met de moderne tijd is tweeledig: de moslims hebben nimmer geheel of bijna geheel Europa veroverd of gekolonialiseerd en zij hebben nooit een complex van wetenschappelijke disciplines ontwikkeld dat men 'occidentalisme' zou kunnen noemen. Maar er was wel degelijk sprake van beeldvorming en -vorming, over en weer. Voor Said is deze periode blijkbaar niet relevant, ook al is de wederzijdse beeldvorming al in de vroege Middeleeuwen ontstaan en zijn elementen ervan nog steeds aanwezig in de moderne tijd. Het volgende overzicht van de Arabisch-islamitische beeldvorming van het middeleeuwse Europa is bedoeld als een kleine aanvulling op en tegenhanger van Said's *Orientalism*, dat zich beperkt tot een relatief recent verleden en tot slechts één kant. De tegenhanger is niet in alle opzichten gelijkwaardig: men zou ook, bijvoorbeeld, middeleeuwse moslimse beeldvorming kunnen bestuderen ten aanzien van christenen en joden in het Midden-Oosten; gemeenschappen die door de moslims gedomineerd werden zoals de westerse koloniale mogendheden later de islamitische zouden domineren. Hier is echter gekozen voor de beeldvorming tussen culturen in verschillende streken en niet tussen verschillende godsdiensten.

De presentatie van het materiaal beperkt zich tot teksten in het Arabisch, en tot de periode die overeenkomt met wat in het Westen 'de Middeleeuwen' heet: tot circa 1500. De bloeitijd van het Osmaanse (of Ottomaanse) rijk, dat zich uitbreidt in het Midden-Oosten en in Europa, breekt aan; Turks en Perzisch zijn de talen van diplomatie, literatuur en wetenschap, afgezien van de religieuze wetenschappen. De contacten tussen Oost en West nemen andere vormen aan en

het oosterse beeld van het Westen wijzigt zich. Dit proces valt buiten het kader van dit essay.¹

Oost en West?

Wij menen dat wij in het Westen wonen en achten onszelf westers. De moslims wonen in het Oosten, als men Marokko niet meerekent, en zijn dus voornamelijk oosters. Misschien dacht men in de Middeleeuwen in Europa ook al zo; de moslims en de Arabieren dachten het in elk geval niet. Als zij het over 'het westen' hadden, *al-gharb* of *al-maghrib*, dan bedoelden zij gewoonlijk het Arabische westen, Noord-Afrika en Andalusië. De wereld van de islam lag voor hen niet in het oosten, niet het Nabije noch het Midden-Oosten, maar eenvoudig in het midden van de bekende wereld, en gelijk hadden zij. Men heeft de geheimzinnige term 'Saracenen' wel willen afleiden van het Arabische *sharqiyyin*, 'oosterlingen', maar daaraan kan men twijfelen omdat de moslims zichzelf niet zo aanduiden.

Hoe duiden zij de Europeanen dan aan, en welk beeld hadden zij van hen? Voor de grote meerderheid van de moslims en gedurende lange tijd, tot aan de Kruistochten, was het antwoord eenvoudig. Zij hadden geen speciale term voor de Europeanen en hadden zich van hen niet of nauwelijks een beeld gevormd, afgezien natuurlijk van die volken waarmee men contacten had, in het bijzonder de Byzantijnen. Alleen bij enkele reizigers en geleerden vindt men enige informatie over andere volken in Europa, onder wie zich de *Firandj* of *Ifrandj* bevonden, de Franken. Een belangrijke naam, want hij blijft bestaan ook als het Frankische rijk er niet meer is, als een algemene benaming voor Westeuropeanen, wordt vervolgens een zeer gangbare term sinds de tijd van de Kruistochten en komt nog steeds voor in het hedendaagse Arabisch met de betekenis 'Europeanen', met afleidingen zoals *tafarnudj* 'europeanisatie'.

Beschaafde en onbeschaafde volken

De volken op aarde konden, volgens ontwikkelde Arabische of gearabiseerde moslims, worden verdeeld in beschaafde, half-beschaafde en onbeschaafde naties. De Arabieren vormden natuurlijk de meest beschaafde natie. Hun deugden waren ook de beste deugden: gastvrijheid, vrijgevigheid, dapperheid, gehardheid, welsprekendheid. Hun taal was ook verreweg de mooiste, de meest welluidende, de rijkste, de meest logische. Maar ook de Perzen werden beschouwd als een beschaafd en verfijnd volk met een rijk cultureel verleden. Men moet bedenken dat de literatuur van de moslims allereerst in het Arabisch is geschreven, door zowel Arabieren als Perzen. Het Perzisch als cultuurtaal bloeide pas later en meer naar

1 Een omvattende studie, die veel aandacht besteedt aan de Ottomaanse periode, is Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York 1982).

het Oosten, het Turks kwam pas in de Ottomaanse tijd tot bloei. Het derde beschaafde volk was dat van de Grieken, niet zozeer de Byzantijnen maar de oude Grieken, *Yūnān* (de Ioniërs); beroemd niet alleen vanwege de grote held al-Iskandar, Alexander de Grote, maar vooral vanwege hun wetenschap en filosofie. Al-Iskandar, maar ook Aristūtālīs, Aflātūn (Plato), Buqrāt (Hippocrates) en anderen zijn grote namen in de islam. Zij waren, helaas, geen moslims, maar daar konden zij niets aan doen. De Byzantijnen daarentegen, *Rūm* genaamd, Romeinen (want zo noemden zij zichzelf ook), waren verderfelijke christenen en rivalen in de wereldpolitiek. Hier volgt een passage over hen door de grote Arabische auteur al-Djāhiz, die hoogbejaard stierf in 868 of 869:

Laten we eens kijken naar de Byzantijnen. Het zijn artsen, filosofen en astronomen. Zij kennen de regels van de muziek, zij weten hoe je een weegschaal maakt, en zij bereiken perfectie in de beeldhouwkunst. Hun kunstenaars kunnen niet alleen het menselijk lichaam afbeelden in elk detail, maar naar believen ook jeugd uitbeelden of volwassenheid of ouderdom. Zij kunnen de volmaaktste schoonheid weergeven, lachen en tranen tonen; zij kunnen zelfs een onderscheid maken tussen de sardonische en de ingetogen lach, tussen een blij en een droevige glimlach, tussen hartelijk, ironisch of dreigend gelach, en zo één beeld in een ander portretteren. Zij zijn ongeëvenaard in de bouwkunst, meubelmaken en handwerk. Zij hebben ook een Boek [van goddelijke openbaring, de Bijbel] en een religie. Desalniettemin, ondanks al deze goede eigenschappen, geloven zij dat er drie goden zijn, van wie er één geopenbaard is en twee verborgen. Net zoals een lamp olie, een pit en een lamphouder moet hebben, zo vinden zij, zo moet de goddelijke essentie ook drievoudig zijn. Zij beweren dat een schepsel schepper werd, dat een dienaar in een heer veranderde, dat een geschapen wezen werd getransformeerd in een ongeschapen wezen [...] Hadden wij het niet met onze eigen ogen gezien en met onze eigen oren gehoord, dan hadden wij niet geloofd dat een natie van theologen, artsen, astronomen, wiskundigen, diplomaten en kundige handwerkslieden van elk soort zou beweren dat een man die men heeft zien eten en drinken, urineren en zijn behoefte doen, die honger en dorst voelde, die zich kleedde en uitkleedde, iemand die werd gedood en gekruisigd - dat zo'n man een Heer en een Schepper kon zijn, ongeschapen, die de levenden doet sterven en de doden weer tot leven wekt.²

De Byzantijnen, zegt al-Djāhiz elders, zijn wel goede handwerkslieden. Hun wetenschap en filosofie zijn daarentegen noch Byzantijs noch christelijk, maar afkomstig van de oude Grieken: Aristoteles, Plato, Hippocrates, Ptolemeus, Galenus en Euclides.³ In de veertiende eeuw stelt de historicus Ibn Khaldūn dat het door het christelijke geloof kwam dat de Byzantijnen de wetenschap verwaarloosden, ook al bewaarden zij wel de oude geschriften. Hier is een dertiende-eeuwse geograaf, al-Qazwīnī aan het woord:

Het land der Byzantijnen, al-Rūm. Een grote natie; [...] men zegt dat zij afstammen van Ezau, zoon van Izaäk, zoon van Abraham. Hun land is uitgestrekt, hun rijk zeer groot.

2 al-Djāhiz, *al-Akhbār wa-kayfa tasihh*; Arabische tekst mij niet beschikbaar; vertaling op basis van Ch. Pellat, *The Life and Works of Jāhiz: Translation of selected texts*. Vertaald uit het Frans door D.M. Hawke (Londen 1969) 38 en idem, *Arabische Geisteswelt: Ausgewählte und übersetzte texte von al-Ġāhiz (777-869)*, unter Zugrundelegung der arab. Originaltexte aus dem Französischen übertr. von Walter W. Müller (Zürich en Stuttgart 1967) 62-64.

3 al-Djāhiz, *al-Rasād'il*, III (Cairo 1979), 314-15.

Daarin liggen Rome en Constantinopel [deze informatie is niet bepaald correct, in de dertiende eeuw; dat ligt waarschijnlijk ook aan de wat verwarrende term Rûm die immers is afgeleid van Rome] [...] Een van hun gewoonten is dat zij kinderen laten castreren, zodat zij dienst kunnen doen als bewakers van hun huizen van eredienst. De penis laten zij zitten, maar zij verwijderen de testikels bij hun castraten, want zij willen verhinderen dat hun monniken hun vrouwen zwanger maken. Zij hebben er niets op tegen dat die monniken hun lusten bevredigen [...] Als iemand van hen wil trouwen en een bruiloft wil vieren, neemt hij zijn bruid mee naar de priester, die haar dan ontmaagdt, zodat hij haar zijn zegen geeft. De echtgenoot gaat met haar mee om zich ervan te vergewissen dat de ontmaagding ook werkelijk plaatsvindt; [...] Een andere gewoonte is dat zij hun vijand niet onverwachts aanvallen. Wanneer zij ten strijde willen trekken tegen een land schrijven zij aan de heerser ervan: Wij komen volgend jaar naar uw land toe. Bereid u voor en wees gereed om ons te ontmoeten.⁴

Onder de half-beschaafde volken rekende men de Indiërs vanwege hun wijsheid en magische gaven (het waren ook charlatans), en de Chinezen om hun kunstzinnige handwerk. De Turken waren alleen goede vechters en ruiters. De meest onbeschaafde naties vindt men in het zuiden en het noorden: de negers, die te zwart geblakerd en te heet gebakerd zijn, en daarom lichtzinnig en alleen goed in ritme, dans en muziek; en de bleke halfgare noordelijke barbaren. Het is eenvoudig een kwestie van klimaat. De reiziger en geograaf-historicus al-Mas'ûdî schreef in de eerste helft van de tiende eeuw:

Bij de bewoners van het noordelijke kwadrant [van de bewoonde wereld] staat de zon verder uit het zenith, naar mate men meer naar het noorden woont, zoals de Slaven (*Saqlîba*) en de Franken (*Ifrandja*) en hun burenen. De kracht van de zon is bij hen erg zwak vanwege de afstand, en daarom is het bij hen overwegend koud en nat. Sneeuw en ijs volgen elkaar op. Omdat er in hun constitutie weinig warmte is gemengd, zijn zij groot van lichaam, grof van natuur, ruw van manieren, traag van begrip en zwaar van tong (of taal). Hun kleur is zo overmatig wit dat ze haast blauw lijken; hun huid is dun en hun vlees dik. Hun ogen zijn ook blauw: dat past goed bij de huidskleur. Hun haar is sluijk en rossig als gevolg van de alom heersende vochtige dampen. Hun opinies [waarschijnlijk wordt bedoeld: hun religieuze ideeën] missen soliditeit, en dat komt door de kou en het gebrek aan warmte. Hoe verder ze naar het noorden wonen, des te dommer en grover en beestachtiger ze zijn.⁵

De *Ifrandj* (Franken)

Ik weet niet wanneer de term *Ifrandj* voor het eerst voorkomt in de Arabische literatuur. De vroegste auteurs die ik gevonden heb, de al genoemde al-Djâhiz in de negende eeuw en zijn tijdgenoot, de filosoof al-Kindî, noemen de Franken in elk geval als een blijkbaar bekende natie.⁶ Al-Kindî beschrijft Frankische

4 al-Qazwîni, *Kosmographie (Āthār al-bilād)*, F. Wüstenfeld ed. (Göttingen 1848) II, 394.

5 al-Mas'ûdî, *al-Tanbîh wa-l-ishrâf*, M.J. de Goeje ed. (Leiden 1894) 23-24.

6 In het tiende-eeuwse *Kitāb al-Aghānī* van al-Isfahānī (Cairo 1927-74) VI, 266, spreekt 'Abd Allāh Ibn al-Zubayr (zevende eeuw) over "Djurdjīr, de heerser van Ifriqiya [Noord-Afrika], de koning van Frankenland"; het gaat om de exarch van Carthago, Gregorius, door de Arabieren verslagen in 647.

zwaarden in een traktaat over zwaarden en al-Djāhiz zegt, in een verhandeling over negers:

Misschien vindt u zwart een lelijke kleur. Welnu, de extreem sluike haren, de dunne blonde en rossige haren van hoofd en baard, en de witte wenkbrauwen en wimpers die u bij Franken, Byzantijnen en Slaven vindt, zijn nóg lelijker en afstotender.⁷

Bij een iets latere geograaf, Ibn Khurradādhbeh, uit de tweede helft van de negende eeuw, treffen we de naam Europa aan:

De bewoonde wereld is verdeeld in vier delen. Een daarvan is Arūfā [of Urūfā]. Daarin liggen al-Andalus [Spanje], al-Saqālib [de Slavische volken], al-Rūm [Byzantium], Firandja [Frankenland], Tandja [Tanger] tot aan de grens van Egypte.⁸

Kortom, een vreemde omschrijving van Europa; maar de naam Arūfā komt verder bijna nooit meer voor. Meer over de Franken en andere noordelijke volken horen we van de reeds genoemde al-Mas'ūdī:

De Franken, de Slaven, de Longobarden [*al-Nūkubard*], de Spanjaarden [*al-Ashbān*], Gog en Magog [*Yādjūd wa-Madjud*, enigszins verrassend], de Turken, de Chazaren, de Bourgondiërs [*? al-Burjān*; misschien eerder de Bashkiren of Hongaren, of de Bulgaren], de Alanen, de Galiciërs en andere volken die in het noorden wonen: al dezen stammen af van Jafeth, de jongste zoon van Noach; daarover wordt niet getwist onder de geleerden. De Franken zijn van deze rassen het sterkst, het meest weerbaar en het best uitgerust. Hun rijk is groter, heeft meer steden, is beter van inrichting en bestuur, en hun koningen worden het best gehoorzaamd. Alleen de Galiciërs [in het noorden van Spanje] zijn nog sterker en agressiever dan de Franken: één Galiciër kan op tegen een aantal Franken. De Franken hebben één onbetwiste koning en zijn niet in facties verdeeld. De huidige hoofdstad heet Barīza [het Arabisch heeft geen p], een grote stad. Zij hebben circa 150 steden, nog afgezien van [kleinere] nederzettingen en dorpen.⁹

Wij moeten overigens niet alleen aan West- en Noord-Europa denken bij deze passage, want volgens de auteur begon het land van de Franken voor de islam al bij de eilanden Rhodos en Kreta. Dezelfde Mas'ūdī biedt ook een interessante lijst van Merovingische en Karolingische koningen. Maar hoewel hij een groot reiziger was (hij bezocht onder meer China, Ceylon en Zanzibar), is hij nooit in Europa geweest. De meeste moslims reisden niet graag naar streken waar geen moslimgemeenschappen waren, want dat gaf problemen met voedsel dat misschien niet kosjer was, en er waren geen badhuizen en moskeeën.

In de negende eeuw reisde de dichter Yahyā al-Ghazāl ('De gazelle') uit Córdoba als gezant naar Constantinopel en naar het hof van een Vikingenkoning, misschien ergens in Jutland. Zijn avonturen aldaar, en zijn affaire met de

7 al-Djāhiz, *Ras'ul*, I, 219.

8 Ibn Khurradādhbeh, *al-Masālik*, M.J. de Goeje ed. (Leiden 1889) 155.

9 al-Mas'ūdī, *Murūdj al-dhahab*, Ch. Pellat ed. (Beiroet 1966-79) II, 145.

Vikingskoningin, klinken nogal fantastisch en zijn wellicht verzonnen in een latere eeuw.¹⁰

Onder de weinige anderen die reisden was een zekere Ibrāhīm Ibn Ya'qūb, een Joodse Arabier, of Arabische Jood, uit Tortosa, die in het midden van de tiende eeuw het westen, midden en oosten van Europa bezocht. Hij kwam onder andere in Bordeaux, Rouen, Aken, Mainz, Paderborn en Sleeswijk. Fragmenten van zijn reisverslag zijn bewaard gebleven in een later werk, van de al genoemde dertiende-eeuwse al-Qazwīnī. In zo'n passage is sprake van een stad genaamd Ītrakht, oftewel Utrecht:

een grote stad in het land der Franken, met een uitgestrekt gebied. De grond is zilt, er groeien geen gewassen. De mensen leven er van vee, melk en wol. Zij hebben geen brandhout, maar wel een soort aarde die zij als brandstof gebruiken. ʾZomers, als het land droog is, gaan zij naar het veld en hakken de grond met bijlen in baksteenvormige stukken. Ieder hakt net zoveel als hij nodig heeft; hij laat het drogen in de zon. Het wordt dan erg licht en brandt gemakkelijk, zoals brandhout, met veel vuur en hevige gloed, als van een glasoven. Wat overblijft is geen kool maar as.¹¹

Helaas horen wij niets over het karakter of de gewoonten van deze tiende-eeuwse turfstekers uit de Lage Landen. Al-Qazwīnī zegt meer over de Franken, en misschien is zijn informatie over hen ook van dezelfde Ibrāhīm afkomstig; maar al-Qazwīnī leefde wel drie eeuwen later, en hij heeft ongetwijfeld iets over de Kruisvaarders gehoord. Hij zegt over de bewoners van Ifrandja:

Zij zijn christenen. Zij hebben een sterke koning met veel soldaten en een grote macht; [...] Zijn troepen zijn zeer sterk en willen niet weten van vluchten in het gevecht, liever sterven zij. Je hebt nooit viezere mensen gezien dan hen. Zij zitten vol bedrog en laagheid van zeden. Zij maken zich niet schoon en wassen zich slechts één of twee keer per jaar, met koud water. Zij wassen hun kleren niet vanaf het moment dat ze die hebben aangetrokken, en dragen ze tot ze versleten zijn. Zij scheren hun baarden, die echter na het scheren weer tot akelige stoppels aangroeien. Men vroeg een van hen over het scheren van de baard. Hij antwoordde: Haren zijn iets overtoffigs. Jullie scheren jullie schaamhaar, waarom zouden wij het dan op onze gezichten laten zitten?¹²

De thema's van het scheren op de verkeerde plaatsen en de ongewassenheid komen vaker voor. De Galiciërs, zegt de historicus Abū l-Fidā', prins van Hamāh in Syrië in het begin van de veertiende eeuw, zijn een volk zoals beesten onder wie domheid en grofheid heersen. Zij wassen hun kleren nooit en laten die op hun lijven verslijten. Zij lopen elkaars huizen binnen zonder eerst permissie te vragen.¹³ Alleen de *Rūs* komen er nog slechter vanaf, in een reisverslag van Ibn Fadlān uit 921: zij zijn de viese mensen op aarde, wassen zich niet na hun

10 Abdurrahman Ali El-Hajji, *Andalusian Diplomatic Relations with Western Europe during the Umayyad Period (A.H. 138-366/A.D. 755-976): An Historical Survey* (Beirut 1970) 166-203.

11 al-Qazwīnī, *Kosmographie*, II, 388.

12 al-Qazwīnī, *Kosmographie*, II, 334-35.

13 al-Qalqashandī, *Subh al-a'shā* (Cairo 1922) V, 414.

behoefte te hebben gedaan, of na het eten. Als zij zich wassen doen zij dat met één grote kom, waarin een ieder naar hartelust zijn gezicht en haar wast, waarin hij spuugt en snottert, en die hij vervolgens doorgeeft aan de volgende. Bovendien gaan zij rustig met een slavin naar bed waar iedereen bij is. Zij zijn verslaafd aan de drank, drinken dag en nacht, en sterven geregeld met een beker in de hand.¹⁴ Ibn Fadlān heeft deze Rūs in Rusland gezien. Het gaat hier echter niet om Russen maar om Vikingen, Scandinavische kooplieden in Rusland.

De tijd van de Kruistochten

Het bekendste verslag van een middeleeuwse moslimse Arabier over het karakter en de gewoonten van de Franken - hier: de Kruisvaarders - staat in de memoires van Usāma Ibn Munqidh, een ridder, dichter en literator, die op hoge leeftijd stierf in 1188.¹⁵ Naast poëzie, jagen en geneeskunst was vechten met Franken of moslims een van zijn hobbies, maar in rustige tijden had hij ook vreedzame, zelfs vriendschappelijke contacten met de Kruisvaarders. Zij hebben volgens hem maar één deugd: dapperheid. Alleen ridders tellen bij hen, geen cultuur en geleerdheid. Als de Koning van Jeruzalem hoort dat Usāma ook een 'ridder' is (hij kwam uit een oud en adellijk geslacht), dan is hij zichtbaar verheugd, want dan is hij althans iemand. Een kruisridder raakt zozeer bevriend met Usāma dat hij hem aanbiedt Usāma's zoon, veertien jaar oud, mee terug te nemen naar zijn land, want dat zou zo goed zijn voor zijn opvoeding. Usāma wil de man niet voor het hoofd stoten en verzint een aannemelijke uitvlucht: de grootmoeder van de jongen kan niet buiten haar kleinzoon, verder vindt hij het een uitstekend idee, zegt hij. In werkelijkheid, schrijft hij, zou hij zijn zoon nog liever als krijgsgevangene van de Franken zien. Waarom, dat zegt hij niet expliciet. Ten eerste natuurlijk is het ondenkbaar dat een keurige moslimjongen terecht zou komen in een ongelovig land; maar uit de context blijkt eerder dat Usāma's bezwaren voortkomen uit de algehele onbeschaafdheid en het gebrek aan cultuur en eruditie van de Franken.

Usāma vertelt een aantal gruwelverhalen over de Frankische geneeskunde, over een ruwe amputatie, of een soort scalpering van een waanzinnige, twee operaties die onmiddellijk de dood ten gevolge hebben; en een geval van onnodige euthanasie. Sarcastisch merkt Usāma op: "Zo had ik zaken van hun geneeswijze geleerd die ik nog niet wist". Maar hij vermeldt ook twee behandelingen die wel succes hebben. Hij geeft uitvoerige en vreselijke beschrijvingen van twee gevallen van een godsoordeel, één met water waarbij iemand vergeefs probeert te zinken, en een duel met knotsen uitgevochten tussen een jonge smid en een oude man.

14 A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlān's Reisebericht* (Leipzig 1939) (*Abh. für die Kunde des Morgenlandes*, 24), 36-43 (Arab. tekst), 82-98 (vertaling).

15 Usāma Ibn Munqidh, *Kitāb al-i'tibār*, Philip K. Hitti ed. (Princeton 1930); Usama Ibn Munqidh, *Wat anders dan vechten en jagen? Memoires van een Syrisch edelman*, vertaald uit het Arabisch door J.J. Witkam (Amsterdam 1986) zie in het bijzonder 97-98, 160-69.

"Dit", zegt Usāma verontwaardigd, "is hoe zij hun jurisprudentie en procesrecht toepassen, moge God hen vervloeken".

De pas gearriveerde Franken zijn zeer onbehouden. Van de moslimse omgeving gaat echter een beschavende invloed uit en na enige tijd raken zij wat geacclimatiseerd, zegt Usāma. Hij vertelt dat hij eens in Jeruzalem aan het bidden was. Daarin wordt hij ruw gestoord door een kruisvaarder die aan hem sjort om zijn gezicht in oostelijke richting te draaien, met de woorden: 'Zó moet je bidden!'. Een paar Tempeliers, kruisridders, komen tussenbeide en leggen verontschuldigend uit dat de man een nieuweling is, die de gewoonten van het land nog niet kent. Echt beschaafde Franken zijn zeldzaam, zoals een kennis van hem die alleen Egyptische kokkinnen heeft en nooit varkensvlees eet.

Usāma is zeer verbaasd over het gebrek aan eergevoel en jaloezie bij de Franken. Een man vindt het normaal dat zijn vrouw, als hij met haar op straat loopt, stopt om met een andere man te praten. Hij wacht dan tot zij klaar is, of loopt alleen verder, als het hem te lang duurt. Een Frank ziet in het badhuis dat Usāma's schaamhaar is geschoren. Hij is zeer enthousiast, laat zich scheren door de badmeester, ontbiedt zijn echtgenote en laat de badmeester ook haar scheren. Hij vertelt een grappige anekdote (het klinkt meer als een grap dan een ware gebeurtenis) over een man die zijn vrouw in bed aantreft met een andere man. "Wat doe je in mijn huis?" - "Ik was moe en wilde wat rusten". - "Maar wat doe je in mijn bed?" - "Ik zag een bed staan en ben gaan liggen". - "Maar wat doet mijn vrouw in dat bed?" - "Tja, het is haar bed, moet ik haar dan uit haar eigen bed jagen?" - "Als je dat nog eens doet", zegt de echtgenoot, "dan krijgen wij zeker ruzie".

Uit al deze verhalen en opinies blijkt dat de Arabieren zich in hoge mate superieur achtten aan de Franken, op alle gebieden behalve, soms, het militaire. Wie Usāma's memoires leest, merkt dat de Franken er in de gedeelten waarin Usāma de vriendschappelijke contacten beschrijft in feite veel slechter van afkomen dan in de talrijke passages over vijandigheden. Weliswaar wordt daarin het woord 'Franken' af en toe gevolgd door de uitdrukking 'moge God hen vervloeken', maar dat is een plichtmatige toevoeging die in die tijd tot het normale spraakgebruik hoorde. Usāma rapporteert verder zeer objectief, zonder gescheld, en zijn berichten over vechtpartijen met moslimse tegenstanders verschillen niet principieel van zijn verslag van de oorlog tegen de ongelovigen.

Sommige geschiedschrijvers zagen de bezetting van Palestina in een groter verband. Ibn al-Athīr, die stierf in 1233, legt een connectie tussen het opdringen van de christelijke koninkrijken in Spanje omstreeks 1085, toen Toledo en andere steden vielen, de verovering van Sicilië op de moslims door de Normandiërs die in 1091 voltooid werd, en de eerste kruistocht die in 1099 werd bekroond met de inname van Jeruzalem. Maar hoewel hij een en ander opvat als een conflict op grote schaal tussen het christelijke Frankenland en het gebied van de islam, wil dat niet zeggen dat alle Arabieren of alle moslims onmiddellijk een 'heilige oorlog' begonnen. Het islamitische begrip *djihād*, 'inspanning (voor de zaak van de islam)'

wordt vaak vertaald als 'heilige oorlog'. Er is echter nooit sprake geweest van een centraal georganiseerde algehele 'tegenkruistocht'. Salāh al-Dīn, Saladin, is natuurlijk beroemd geworden om zijn succesvolle veroveringen van Jeruzalem en grote delen van Palestina, tegen het einde van de twaalfde eeuw, en natuurlijk benadrukken alle schrijvers dat het een strijd tegen de ongelovigen was.

Maar we moeten daarbij bedenken dat het niet ging om een strijd tegen christenen of Franken, maar alleen tegen die christenen en Franken die zich niet wilden onderwerpen aan het moslimse oppergezag. En wij moeten ook bedenken dat Saladin verreweg het grootste deel van zijn carrière tegen zijn moslimse rivalen vocht voordat hij Jeruzalem veroverde in 1187. Gezien in de brede context van de gehele islamitische geschiedenis was de episode van de Kruistochten niet veel meer dan een rimpeling. In Baghdad - toch niet zo ver van Palestina verwijderd - waren de kaliefen en de Seldjoekidische sultans nauwelijks geïnteresseerd in wat zich daar afspeelde. *Djihād*, de zogenaamde 'heilige oorlog', was in de eerste plaats een persoonlijke zaak, een verdienstelijke maar niet verplicht opgelegde taak voor elke vrome moslim. De geschiedschrijvers vertonen ook praktisch een totaal gebrek aan interesse in de mogelijke beweegredenen van de Frankische kruisridders. Een uitzondering is de zojuist genoemde Ibn al-Athīr, die het volgende verhaal vertelt:

De macht van de Franken begon duidelijk te worden toen zij in het jaar 478 (= AD 1085-86) het gebied van de islam binnenvielen en ten dele bezetten. Zij namen Toledo en andere steden in Andalusië in. Daarna, in 484 (1091), vielen zij Sicilië aan en veroverden het, en zij ondernamen tochten naar de Noordafrikaanse kust, waar zij enkele veroveringen maakten die zij weer moesten afstaan.

In het jaar 490 (1097) vielen zij Syrië binnen. De achtergrond was deze: Bardawīl (Boudewijn), een verwant van Rogier de Frank die Sicilië had veroverd, verzamelde een groot leger. Hij stuurde een gezant naar Rogier met het volgende bericht: "Ik heb een groot leger bijeengebracht en ben op weg naar jou, om vanuit jouw gebied Noord-Afrika te veroveren. Dan zullen wij burens zijn!" Rogier riep zijn raadslieden bijeen en vroeg hun mening. "Bij de waarheid van de bijbel!" riepen zij, "Dat is goed voor ons en voor hen. Dan worden die landen christelijk." Hierop hief Rogier een been op, liet een geweldige scheet en voegde eraan toe: "Bij mijn geloof! Die was beter dan jullie raad!" - "Hoezo?" vroegen zij. Hij antwoordde: "Als zij naar mij toekomen zal ik voor de kosten moeten opdraaien, schepen om ze naar Afrika te brengen, en troepen van mijzelf erbij. Als zij het land veroveren is het van hen en moeten zij vanuit Sicilië worden bevoorraad. Dat kost mij mijn jaarlijkse opbrengst van de oogst. En als zij onverrichterzake naar hun land moeten terugkeren lijdt ik óók schade. Tamīm [de heerser over wat nu Tunesië is] zal mij beschuldigen van verraad en contractbreuk, en onze goede relaties en communicaties zullen verstoord worden. Trouwens, Noord-Afrika loopt niet weg: als wij sterk genoeg zijn pakken wij het zelf." Hij ontbood de gezant [van Boudewijn] en zei: "Als jullie met alle geweld de moslims willen bestrijden, dan kunnen jullie beter naar Jeruzalem gaan om het uit hun handen te redden en zo eer te behalen. Met de bevolking van Noord-Afrika ben ik gebonden aan bepaalde beloften en verdragen."

En dus maakten zij zich op om naar Syrië te trekken. Er is ook een ander verhaal: de (sjiïtische) Fatimiden in Egypte zagen hoe sterk de (soennitische) Seldjoeken werden, die hun heerschappij uitbreidden in Syrië tot aan Gaza, zodat er tussen hen en Egypte geen bufferprovincie meer bestond. Generaal Atsiz had zelfs Egypte al aangevallen. Toen werden

zij bang en nodigden de Franken uit om naar Syrië te komen en het te veroveren, om zo Egypte tegen de (soennitische) moslims te beschermen. Maar God weet het het best.¹⁶

Was er nauwelijks interesse voor de motieven van de Kruisridders, voor de cultuur die zij vertegenwoordigden ontbrak ook elke belangstelling. De Franken in Palestina en de Normandiërs op Sicilië namen veel beschaafde gewoonten over van de Arabieren maar het was voornamelijk een eenrichtingsverkeer. Moslimse Arabieren vertoonden gemengde gevoelens wanneer zij goede dingen zagen bij de christenen. Illustraties daarvan vinden we bij de bekende reiziger Ibn Džubayr, afkomstig uit Spanje, die een reisverslag schreef van zijn tocht, van 1183 tot 1185, naar Egypte, Mekka, Palestina en Sicilië.¹⁷ Hij beschrijft een christelijke bruiloft in Tyrus, vol bewondering en lyrisch over de bruid die als een duif of als een wolk voortglijdt in haar jurken en juwelen. "God bescherm ons tegen de verleiding in dat alles!" roept hij dan uit. Eveneens met gemengde gevoelens vermeldt hij dat het sommige moslims onder christelijk gezag zeer goed gaat. Messina, op Sicilië, is vol duister ongelooft, kruisen, viezigheid en stank, maar welvarend, en een vreemdeling is er dag en nacht veilig. In Termini wordt hij goed behandeld. Iemand waarschuwt hem zelfs voor onscrupuleuze belastingvaarders. "De christenen", schrijft hij, "verwelkomen ons, groeten ons en zijn aardig tegen ons. Wat wij hebben gezien van hun gedrag en houding jegens de moslims zou onwetenden in verleiding kunnen brengen - God behoeft de gemeenschap van de Profeet Mohammed voor verleiding." Met een mengsel van voldoening en bezorgdheid hoort hij dat de Normandische koning van Sicilië Arabisch kan lezen en schrijven, geïnteresseerd is in moslimse artsen en astronomen/astrologen, en dat al zijn concubines moslims zijn.

Een van de Arabische geleerden die werkten aan het Siciliaanse hof was al-Idrīsī, die in 1154 een groot aardrijkskundig werk schreef in het Arabisch voor koning Rogier II. Zo vinden we een beschrijving van Europa waarin Groningen, Aqrūninga, wordt genoemd als een van de voornaamste steden van Friesland, een welvarende streek, evenals het naburige Utrecht, waar veel bouwland en boomgaarden zijn, en waarvan de inwoners flinke, dappere mensen zijn.¹⁸ Dat de wetenschap in Europa, vooral sinds de twaalfde eeuw, grote vorderingen maakte, voor een groot deel dankzij de Arabisch-islamitische cultuur, ging aan de meeste Arabieren geheel voorbij. De eerste die het voor mogelijk hield dat er in West-Europa misschien serieuze wetenschap werd bedreven, is bij mijn weten de grote historicus Ibn Khaldūn, die tegen het einde van de veertiende eeuw schreef. Nadat hij heeft gesteld, zoals hierboven al vermeld, dat de Byzantijnen de oude Griekse handschriften hadden bewaard, gaat hij als volgt voort:

16 Ibn al-Athīr, *al-Kāmil* (Beiroet 1966) X, 272-73.

17 Ibn Jubayr, *al-Rihla / The Travels of Ibn Jubair*, ed. William Wright (Leiden 1852) zie 309 (Tyrus), 327 (Messina), 333, 335 (Termini), 329 (de Arabofiele vorst).

18 Zie Geert Jan van Gelder, 'Groningen in een Arabische geografie uit de twaalfde eeuw', *Groningse Volksalmanak* (Groningen 1990) 9-16.

Toen bracht God de islam [...] en de moslims ontwikkelden zich tot een graad van beschaving zoals nog geen natie gekend had; [...] Moslimse geleerden bestudeerden met toewijding deze Griekse wetenschappen en raakten bedreven in de verschillende takken ervan. Wij hebben gehoord dat tegenwoordig de filosofische wetenschappen bloeien in de landen van de Franken, zoals in het land van Rome en andere streken in het noorden, en dat zij daar opnieuw worden bestudeerd en onderwezen aan volle klassen, met talrijke handboeken en vele studenten. God weet het best wat zich daar afspeelt.¹⁹

De Franken in de populaire literatuur

In de tijd van Ibn Khaldūn was een rijk in opkomst dat gestaag in macht toenam, alleen onderbroken voor korte tijd door de Mongoolse veroveraar Timoerlenk. Dat was het rijk van de Ottomanen of Osmanen. De contacten tussen Oost en West verhevigden zich vanaf die tijd, omdat de Ottomanen doordrongen tot ver in Europa en de Europeanen tegelijkertijd uitzwermden over de aarde. Daarmee veranderde het beeld van de Europeanen in oosterse ogen drastisch in vele opzichten; maar dat valt buiten het bestek van dit artikel.

De hierboven gepresenteerde ideeën en oordelen zijn hoofdzakelijk gebaseerd op oude Arabische wetenschappelijke werken: historische, geografische en 'essayistische' werken, en reisverslagen of memoires. Is er dan geen belletteristische literatuur, geen poëzie of verhalende literatuur? Die is er inderdaad maar uit de ontzaglijke hoeveelheid poëzie kunnen wij geen beeld halen van de Europeanen. In de liefdespoëzie spelen de Franken geen rol, en in de odes gemaakt in de tijd van de Kruistochten, over veldslagen en veroveringen, wordt niet veel meer over de Franken gezegd dan dat zij vervloekte ongelovigen zijn, aan wie God een nederlaag heeft bezorgd of zal bezorgen. De dichter concentreert zich op de moslimse helden en heldendaden en heeft geen interesse voor het karakter of de beweegredenen van de tegenpartij. Die mag ook niet al te negatief worden beschreven, want een held moet een tegenstander van formaat hebben, en geen domme beestachtige barbaren.

Ook in de fictionele verhalende literatuur, de *Duizend-en-één Nacht* bijvoorbeeld, komen de Franken niet veel voor. In de Europese middeleeuwse literatuur vinden we wel enige belangstelling voor de wereld van de islam: een verlangen naar het exotische. Dat laatste treffen we ook in de islam aan; maar het exotische ligt bij hen óók in het Oosten: Indië, China. Europa kwam eenvoudig niet in aanmerking als bron van exotica. In een paar verhalen uit de *Duizend-en-één Nacht* vinden wij Frankische legers als tegenstanders van de held: de Fransen (*Faransīs*), Duitsers (*Nīmsā*), Venetianen (*Bunduq*) en Genuezen worden genoemd. In het verhaal van Nūr al-Dīn en Maryam (Maria de gordelmaakster) wordt verteld hoe Maryam, de dochter van de koning der

19 Ibn Khaldūn, *al-Muqaddima* (Cairo 1960) III, 1089-91; Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah: An Introduction to History*, vertaald door Franz Rosenthal (Princeton 1967) III, 117-18.

Franken, wordt ontvoerd door de moslims.²⁰ Zij bekeert zich tot de islam, wordt zeer tegen haar wil weer naar Frankenland teruggevoerd, maar weet te ontsnappen en wordt tenslotte weer verenigd met haar Nūr al-Dīn, die nogal een sul is. Zijzelf is uiterst liefelijk, maar tegelijkertijd een Kenau van jewelste. Zij brengt de gehele bemanning van een christenschip om zeep, vermomd als hun kapitein, die zij eerst gedood heeft en wiens gescalpeerde gezichtshuid en baard zij heeft gebruikt als vermomming. Zij doodt bovendien haar drie broeders in drie achtereenvolgende duels en onthoofdt tenslotte haar vaders vizier in aanwezigheid van kalief Hārūn al-Rashīd, die daarvan zeer onder de indruk is. En er zijn nóg enkele van deze Frankische manwijven in de *Duizend-en-één Nacht* - en trouwens ook een paar niet-westerse, autochtone dames. Kruisvaarders komen ook voor in het lange volksepos over de held 'Antar: Balqām, zoon van Markas, de koning van Rome, Santiago, de koning van Spanje, de drie broers Mūbert, Sūbert en Kūbert, blijkbaar Fransen, en anderen. De oriëntalist Bernhard Heller, sprekend over dit verhaal, vergelijkt het relatief gunstige, tolerante en goed-geïnformeerde beeld van de christenen in moslimse ogen met het westerse beeld van de moslims, die worden afgeschilderd als aanbidders van afgoden zoals Apollo en Tervagant.²¹ Maar het is logisch dat de moslims redelijk op de hoogte zijn van het christendom, dat zij in hun eigen landen immers kennen. De verhalen laten daarentegen een uiterst oppervlakkige en gebrekkige kennis zien van de Europese geschiedenis en geografie.

De held van een ander uitgebreid volksverhaal is de dertiende-eeuwse Egyptische Mamelukkensultan Baybars, die zowel in werkelijkheid als in de fictie zijn sporen heeft verdiend door zijn successen tegen de Kruisvaarders.²² Een van zijn belangrijkste opponenten is de sluwe en gevaarlijke christen Djuwān, waarschijnlijk Juan of Johan. Deze maakt een grondige studie van de moslimse wet en slaagt erin opperkadi van Cairo te worden. Hier vinden wij iets van de bekende angst voor de oriëntalist, die de islam bestudeert om hem aan te vallen, ook al bestaat het woord 'oriëntalist' nog niet in Europa of het Midden-Oosten. De vroegste vermelding van dit volksepos dateert uit de vroege zestiende eeuw en ik vermoed dat het motief van de sluwe oriëntalist ook niet veel ouder kan zijn. Want overeenkomstig het traditionele beeld van de Franken zouden zij eenvoudig te dom zijn om de moeilijke studie van de moslimse wet met succes te kunnen voltooien. Met deze Johan, zo lijkt het, verlaten wij de Middeleeuwen.

20 *Die Erzählungen aus den Tausenundein Nächten*, vertaald door Enno Littmann (Wiesbaden 1953) V, 624-757.

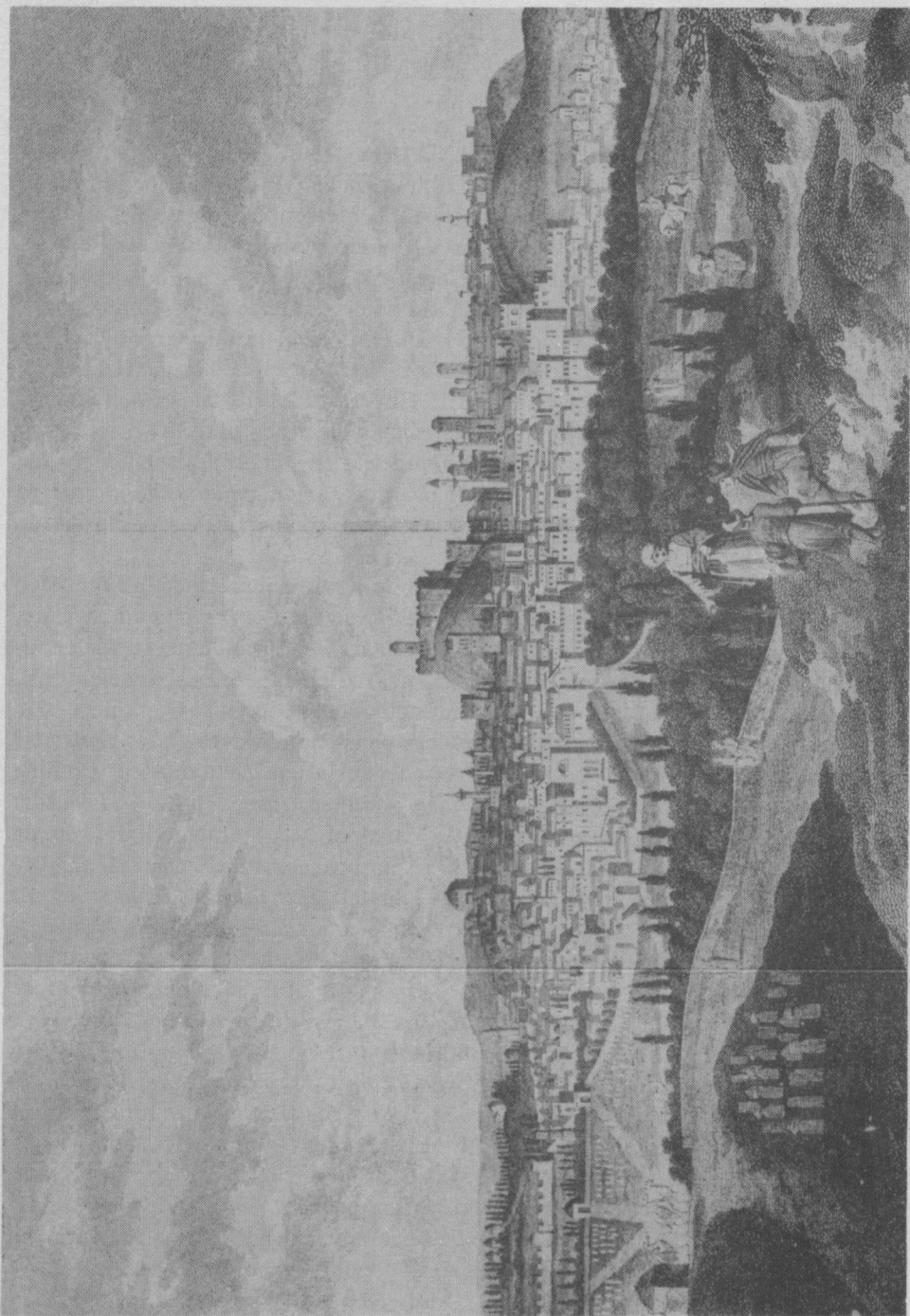
21 Artikel 'Antar' in *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition (Leiden 1960-) I, 518-21.

22 E.W. Lane, *Manners and Customs of the Modern Egyptians* (Londen 1966; 1e uitgave 1836) 406-19.

De bronnen

De in dit artikel gebruikte bronnen zijn geschreven in het Arabisch en daarom voor de meesten niet gemakkelijk toegankelijk. Een aantal werken is echter geheel of gedeeltelijk vertaald in westerse talen. Bovendien zijn er enkele bloemlezingen en studies die zijn toegespitst op de moslimse beeldvorming van de Franken en andere Europeanen. Een grondige en goed gedocumenteerde studie is Bernard Lewis, *The Muslim Discovery of Europe* (New York 1982), dat zich niet beperkt tot de Middeleeuwen maar reikt tot het begin van de negentiende eeuw. Een beknopt en informatief overzicht van de moslimse kennis en beeldvorming van de Franken is het artikel 'Ifrandj' in *The Encyclopaedia of Islam*, New Edition, III (Leiden 1971) 1044-46, van Bernard Lewis en J.F.P. Hopkins. Het moslimse wereldbeeld in de middeleeuwen wordt zeer uitvoerig behandeld in een magistraal werk van André Miquel, *La géographie humaine du monde musulman jusqu'au milieu du 11e siècle*. In het tweede deel hiervan, *Géographie arabe et représentation du monde: la terre et l'étranger* (Parijs, Den Haag 1975) staat een hoofdstuk over: 'l'Europe de l'Ouest' (343-80).

Wie zich interesseert voor de periode van de Kruistochten vindt in Francesco Gabrieli, *Storici arabi delle crociate* (Turijn 1957) een uitvoerige bloemlezing van vertaalde Arabische passages. Het werk is vertaald in verschillende talen, onder meer het Engels: *Arab Historians of the Crusades* (Berkeley & Los Angeles 1984, eerste uitg. 1969). De passages zijn chronologisch geordend. Nog meer dan Gabrieli's boek als een lopend verhaal geschreven is Amin Maalouf, *Les Croisades vues par les Arabes* (Parijs 1983), ook verschenen in een Nederlandse vertaling door José Lieshout: 'Rovers, Christenhonden, Vrouwenschenners': *De kruistochten in Arabische kronieken* (Amsterdam 1991). Maalouf geeft talrijke citaten uit de Arabische bronnen, maar meestal vertelt hij de bronnen na. Een studie van de beeldvorming uit deze periode biedt Aleya Khattab, *Das Bild der Franken in der arabischen Literatur des Mittelalters: ein Beitrag um Dialog über die Kreuzzüge* [Göppinger Arbeiten zur Germanistik, Nr. 505] (Göppingen 1989). Het reisverslag van Ibn Djubayr en de memoires van Usāma Ibn Munqidh, beiden hiervoor genoemd, zijn toegankelijk in vertalingen: Ibn Jubayr, *The Travels of Ibn Jubayr, Being the chronicle of a medieval Spanish Moor concerning his journey to the Egypt of Saladin, the holy cities of Arabia, Baghdad the City of the Caliphs, the Latin Kingdom of Jerusalem, and the Norman Kingdom of Sicily*, transl. from the original Arabic by R.J.C. Broadhurst, with an introd. and notes (London 1952), en Usama ibn Munqidh, *Wat anders dan vechten en jagen? Memoires van een Syrisch edelman*, vertaald uit het Arabisch door J.J. Witkam (Amsterdam 1986). Het beeld van de Europeanen in de volksliteratuur tenslotte is het onderwerp van Robert Irwin, 'The image of the Byzantine and the Frank in Arab popular literature of the late Middle Ages', in Benjamin Arbel et al (eds.), *Latins and Greeks in the eastern Mediterranean after 1204* (London 1989) 226-42.

Gezicht op Aleppo, uit: Alexander Russell, *The natural history of Aleppo* (Westmead 1969; 1794¹) binnenzijde omslag.